

ISSN 1814 - 6961

ОТАН ТАРИХЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2020, № 2 (90)

2 /2020

Журнал Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің (ҚР БҒМ БҒБК) ғылыми қызметтің нәтижелерін жариялау үшін ұсынылатын басылымдар тізіміне кіреді.

Бас редакторы:

Зиябек Қабылдинов

Редакциялық алқа:

Абдрахманов Толобек Абылович, т.ғ.д., профессор, И. Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университетінің ректоры (Қырғызстан)

Акинер Ширин, т.ғ.д., Лондон университетінің профессоры (Ұлыбритания)

Асылбекова Жамиля Мәлікқызы т.ғ.д., профессор, Халықаралық бизнес университеті (Қазақстан)

Аяган Бүркітбай Гельманович, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Мемлекет тарихы институты

Әбусейітова Меруерт Хуатовна, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Р. Сулейменов атындағы Шығыстану институты «Тарихи материалдарды зерттеу орталығының» директоры, ҰҒА корр.-мүшесі (Қазақстан)

Әлімбаев Нұрсан, т.ғ.к., профессор, ҚР Мемлекеттік музейінің директоры (Қазақстан)

Әжіғали Серік Ескендірұлы, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

Буканова Роза Гафаровна, т.ғ.д., профессор, Уфа қаласындағы Башқұр мемлекеттік университеті (Ресей)

Голден Питер Принстон университетінің профессоры (АҚШ)

Жұмағұлов Қалқаман Тұрсынұлы, т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Дүние жүзі тарихын зерттеу» орталығының директоры, Германиядағы Геттинген университетінің құрметті профессоры (Қазақстан)

Исмағұлов Оразақ, т.ғ.д., профессор, ҰҒА академигі (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы, т.ғ.д., профессор, ҰҒА академигі (Қазақстан)

Ламин Владимир Александрович, т.ғ.д., профессор, РҒА корр.-мүшесі, РҒА Сібір бөлімінің Тарих институты (Ресей)

Мансура-Хайдар, профессор (Үндістан)

Масов Рахим Масович, т.ғ.д., профессор, А. Дониш атындағы Тарих, археология және этнография институты (Тәжікстан)

Мұқтар Әбілсейт Қапизұлы, т.ғ.д., профессор, Атырау қаласындағы «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының директоры (Қазақстан)

Навроцкий Карл, PhD докторы, Гданьск қаласындағы екінші дүниежүзілік соғыс музейінің директоры (Польша)

Осман Мерт, Ататүрк университетінің профессоры (Түркия Республикасы)

Сидхарт С. Саксена, Кембридж университетінің профессоры (Ұлыбритания)

Сон Ен Хун, Хангук шет тілдер университетінің профессоры (Оңтүстік Корея)

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы, т.ғ.д., профессор, Л. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры (Қазақстан)

Якуб Алексей Валерьевич, т.ғ.д., профессор, Ф.М. Достоевский атындағы Омск мемлекеттік университет (Россия)

Редакционная коллегия журнала

Абдрахманов Толобек Абылович, д.и.н., профессор, ректор Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева (Кыргызстан)

Әбусейітова Меруерт Хуатовна, д.и.н., профессор, член корр. НАН РК, директор центра «Исследование исторических материалов» института Востоковедения имени Р. Сулейменова Комитет науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Казахстан)

*Акинер Ширин, д.и.н., профессор Лондонского университета (Великобритания)
Алимбай Нурсан, к.и.н., профессор, директор Государственного музея Республики Казахстан(Казахстан)*

Ажигали Серик Ескендирович, д.и.н., профессор, Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Казахстан)

Асылбекова Жамиля Маликовна, д.и.н., профессор, Университет международного бизнеса (Казахстан)

Аяган Буркитбай Гельманович, д.и.н., профессор, Институт истории государства Министерства образования и науки Республики Казахстан Комитет науки

Буканова Роза Гафаровна, д.и.н., профессор Башкирского государственного университета г. Уфа (Россия)

Голден Питер, профессор Принстонского университета (США)

Жумагулов Калкаман Турсынович, д.и.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, директор «Центра по изучению Всемирной истории», Почетный профессор Геттингенского университета в Германии (Казахстан)

Исмагулов Оразак, д.и.н., профессор, академик НАН РК (Казахстан)

Кумеков Болат Ешмухамедович, д.и.н., профессор, академик НАН РК (Казахстан)

Ламин Владимир Александрович, д.и.н., профессор, член корр. РАН, директор Института истории Сибирского отделения Российской академии наук (Россия)

Мансура-Хайдар, профессор (Индия)

Масов Рахим Масович, д.и.н., профессор институт истории, археологии и этнографии имени А. Дониша (Таджикистан)

Муктар Абилсейт Капизулы, д.и.н., профессор, директор государственного историко-культурного музея-заповедника «Сарайшық» в городе Атырау (Казахстан)

Навроцкий Карл, доктор PhD, директор музея Второй мировой войны в г. Гданьск (Польша)

Осман Мерт, профессор Ататюркского университета (Турция)

Сидхарт С. Саксена, профессор Кембриджского университета (Великобритания)

Сон Ен Хун, профессор университета иностранных языков Хангук (Южная Корея)

Сыдыков Ерлан Батташевич, д.и.н., профессор, ректор Евразийского национального университета имени Л.Гумилева. (Казахстан)

Якуб Алексей Валерьевич, д.и.н., профессор, ректор Омского государственного университета имени Ф.М. Достоевского(Россия)

Editorial Board of the Journal

Abdrahmanov Tolobek Abylovich Doctor of Historical Sciences, professor, Rector at the I. Arabayev State university (Kyrgyzstan)

Abuseitova Meruert Huatovna, Doctor of History, professor, Corresponding Member NAS RK, director of the Center for the Study of Historical Materials at the Institute of Oriental Studies named after R. Suleimenov of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Science Committee (Kyrgyzstan)

Akiner Shirin, Doctor of Historical Sciences, Professor of London University (Great Britain)

Alimbai Nursan, Doctor of History, professor, Director of the State Museum Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Asylbekova Zhamilya Malikovna Doctor of Historical Sciences, professor at University of International Business, Almaty (Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich, Doctor of History, Professor, Institute of State History of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Science Committee

Azhigali Serik Eskendirovich, Doctor of History, professor, C.C. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Science Committee Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Bukanova Roza Gafarovna Doctor of Historical Sciences, professor at Bashkir state university. Ufa (Russia)

Golden Peter, a professor at Princeton University (USA)
Zhumagulov Kalkaman Tursynuly, Doctor of Historical Sciences, Academician, professor of Al-Farabi Kazakh National University, Director of the Research Center on World History Studies, Emeritus Professor of German Gottingen University (Kazakhstan)
Ismagulov Orazak, Doctor of Historical Sciences, professor. Academician of National Academy of Sciences (Kazakhstan)
Kumekov Bolat Yeshmukhameduly, Doctor of Historical Sciences, professor, Academician of National Academy of Sciences (Kazakhstan)
Lamin Vladimir Alexandrovich, Doctor of History, professor, Corresponding Member. RAS, director of the Institute of History of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences (Россия)
Mansura-Haydar, professor, (India)
Masov Rakhim Masovich, Macov Paxim Macovuch, Doctor of Historical Sciences, professor A Donish Institute of History, archeology and Ethnography (Tajikistan)
Muktar Abilseit Kapizuly, Doctor of Historical Sciences, professor, Director of the State Historical and Cultural Museum-Reserve "Sarayshyk" in Atyrau (Kazakhstan)
Navrocki Karl PhD, Second world war museum director in Gdansk (Poland)
Osman Mert, professor of the Atatürk University (Turkey)
Sidhart S. Saxena, professor at Cambridge University (Great Britain)
Son Yong Hong, a professor of the Hanguk University of Foreign Languages (South Korea)
Sydykov Erlan Battashevich, Doctor of Historical Sciences, professor, Rector of the L. Gumilev Eurasian National University (Kazakhstan)
Jakub Aleksei Valerievich, Doctor of Historical Sciences, professor, Rector of the Omsk state university named after Dostoevski F.M. (Russia)

Жауапты редактор:

Айжамал Құдайбергенова

Редактор:

Бота Жүнісова

Компьютерде өңдеуші және дизайнер:

Венера Зикирбаева

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Шевченко көшесі, 28,
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
«Отан тарихы» журналының редакциясы
Телефон: +7 (727) 272-46-54
E-mail: Otanhistory@gmail.com
Электрондық мекен-жай:
<http://infohistory.info>

Журнал 1998 жылдан бастап шығады.
Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде 1998 ж.
9 наурызда тіркеліп, N 158-ж кәулігіне ие болды.
Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да
көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

**ТАРИХ ЖӘНЕ ТҮЛҒА
ИСТОРИЯ И ЛИЧНОСТЬ
HISTORY AND PERSONALITY**

ҒТАХР 03.20.03:09.55

**ТҮРКІСТАНДАҒЫ БАСМАШЫЛАР ҚОЗҒАЛЫСЫ
ЖӘНЕ МҰСТАФА ШОҚАЙ**

Тайман Сағат Тамшыбайұлы

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент.
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті.
Қазақстан, Қызылорда. E-mail: st-1968@mail.ru

Түйіндеме. 1918 жылы ақпанда кеңес өкіметі бұрынғы патша өкіметінің отар елдеріндегі түркі мұсылман халықтарын біріктірген Түркістан Мұхтариятын күшпен жойып, өлкеде өз билігін орнатты. Қоқан қаласындағы қанды қырғыннан кейін большевиктердің жергілікті халыққа көрсеткен озбырлығынан тарихта «басмашылық» деген атпен халық қозғалысы өмірге келді. Автор қозғалыс тарихын зерттеуде Мұстафа Шоқайдың басмашылар қозғалысының шығу себептері, «басмашы» сөзінің мағынасы, қозғалыстың сипаты мен маңызы, оның әлеуметтік құрамы, жетекшілері жөніндегі пікірлері мен тұжырымдарын негізге ала отырып, кеңестік тарихнамадағы осы мәселе жөніндегі тарихшылардың қорытындыларын салыстыра отырып талдайды. Мақалада басмашылар қозғалысы Түркістандағы түркі халықтарының ұлт азаттық қозғалысының құрамдас бір бөлігі ретінде қарастырылған.

Кілт сөздер: Мұстафа Шоқай, Түркістан, ұлт азаттық қозғалыс, басмашылар, большевиктер.

МРНТИ 03.20.03:09.55

**БАСМАЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЯ В ТУРКЕСТАНЕ
И МУСТАФА ШОКАЙ**

Тайман Сағат Тамшыбайұлы

Кандидат исторических наук, доцент.
Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
Казахстан, Кызылорда. E-mail: st-1968@mail.ru

Аннотация. В феврале 1918 года советское правительство попыталось консолидировать свою власть в регионе, разгромив Туркестанскую автономию, объединявшую тюркские мусульманские народы в колониальных землях бывшего царского правительства. Жестокость большевиков по отношению к местному населению Коканда породила антисоветское народное движение, известное в истории как «басмачество». Основываясь на анализе взглядов и выводов Мустафы Шокая о повстанческом движении, значении слова «басмачи», его социальном составе, лидеров движения, автор сопоставляет заключения историков по данному вопросу в советской историографии. В статье движение басмачей представляется как составная часть национально-освободительного движения тюркских народов в Туркестане.

Ключевые слова: Мустафа Шокай, Туркестан, национально-освободительного движение, басмачи, большевики

IRSTI 03.20.03:09.55

BASMACHI MOVEMENT IN TURKESTAN AND MUSTAFA SHOKAY

Taiman Sagat

Candidate of historical sciences, associate professor at Korkyt Ata Kyzylorda State University, Kazakhstan, Kyzylorda. E-mail: st-1968@mail.ru

Abstract. In February of 1918, the Soviet government tried to consolidate its power in the region by defeating Turkestan autonomy, which united the Turkic Muslim peoples in the colonial lands of the former tsarist government. The cruelty of the Bolsheviks toward the local population of Kokand gave rise to the anti-Soviet popular movement, known in history as the “Basmachi movement”. This article based on an analysis of the Mustafa Shokay’s views and conclusions about the Basmachi movement or rebel movement, its social composition as well as about leaders of this movement. The author compares different historians’ conclusions on this issue in Soviet historiography. The Basmachi movement is presented as an integral part of the national liberation movement of the Turkic peoples in Turkestan.

Key words: Mustafa Shokay, Turkestan, National liberation movement, Basmachi, Bolsheviks

Кіріспе. Кеңестік идеология басмашы, басмашылар қозғалысы туралы барынша жаңсақ пікірлер қалыптастырылып, халықтың санасына сіндіру үшін олар туралы бірнеше зерттеулер жүргізіліп, оқулықтарға негізсіз анықтамалар жазылды, тіпті арнайы көркем фильмдер түсіріліп, кеңестік көркем әдебиетте бірнеше роман, повестер жазылып, талай өңгіменің арқауына негіз болғаны рас. Кезінде кеңестік тарихнамада бұл қозғалысты Түркістан өлкесінде шетелдіктердің қолдауымен ішкі феодалдық және діни күштердің Кеңес өкіметіне қарсы таптық күресі болды деп бағаласа, бүгінгі ғалымдардың еңбектерінде ұлт азаттық күрестің құрамдас бір бөлігі ретінде қарастырылды. Сонда да болса бұл мәселе төңірегінде бірқатар тарихшылар бұрынғы көзқарасты ұстанып келеді. Сондықтан тарих ғылымында бұл мәселені зерттеу әлі де өзекті болып отыр.

Материалдар мен әдістері. 1917 жылғы Қазан төңкерісі Ақпан революциясының демократиялық реформаларына үміт артқан Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалысы күштеріне үлкен соққы болып тиді. Түркістанда Петроградта басталған бұл қарулы көтеріліс пен оның нәтижелерін түркі халықтары қабылдамады. Большевиктердің Түркістанда кеңестік негіздегі ұлттық автономия құру туралы алғашқы қадамдарынан-ақ ұлт зиялылары бұл тек Ресейдің бұл аймақта орыс отаршылдығын сақтаудың бүркемеленген түрі екенін жақсы түсінді. Сондықтан 1917 жылы 27 қарашада Қоқан қаласында Түркістан мұсылмандарының IV Төтенше құрылтайында Түркістан (Қоқан) автономиясы жарияланады. Үкімет Премьер-Министрі болып әуелі М. Тынышбаев, кейін М. Шоқай сайланды. Түркістан Мұхтарияты Ресеймен байланыстар теңдік пен өзара мүдделерді ескеру негізінде құрылуға тиіс деп есептеді (Агзамходжаев, 2006:180). Көп ұзамай артынша Орынборда Әлихан Бөкейханов бастаған қазақ Алашорда үкіметі құрылды. Сөйтіп, Түркістан жұрты өз тағдырына өздері қожалық ету мақсатында ұлттық мемлекеттігін жаңғырту жолында тұңғыш қадам жасады. Алайда, патшалық Ресейдің бұрынғы отар елдерінің ішінде алғаш құрылған бұл мемлекеттің тұтас Түркістан идеясынан барынша сескенген Кеңес өкіметі 1918 жылы 2 ақпанда автономияны қарулы күшпен құлатты. Большевиктер Түркістан Мұхтариятын талқандаған соң өңірдің басқа бөліктеріне де қарсы шабуылдарға шығып, дәстүрлі қалыптасқан қоғамдық қатынастар мен тәртіпті революциялық шаралар арқылы түбегейлі қайта құру жолындағы әрекеттерін жергілікті халық жаңа отаршыл мақсатты көздеген әрекет ретінде қабылдап, халықтың бір бөлігі өлкедегі кеңес билігіне қарсы тұру үшін «басмашылар» деген атпен белгілі бола бастаған қозғалысқа келіп қосылады. «Басмашы» сөзі көне түркі тіліндегі «basmak» етістігінен пайда болған, ол - «басу», «бұзу», ал өзбек тілінде «basmajı» – «басбұзар», «тонаушы», «қылмыскер» деген мағына береді. Мұстафа Шоқайдың айтуынша «басмашы» сөзі 1918 жылдың

ақпанына дейін «қарақшы», «бұзақылар», ал Қоқан автономиясы құлағаннан кейін большевиктер үстемдігіне қарсы күрескен саяси көтерілісшілер деген мағынаға ие болып, үлкен қозғалысқа айналды (Шоқай, 2007:210).

Мұстафа Шоқай Түркістандағы басмашылар қозғалысының кең етек алуы Қоқан автономиясының күшпен жойылуына байланысты орын алғанын, бірақ өз күресі мен басмашылар арасындағы ешқандай байланыстың болмағандығын ескертеді. Ол 1924 жылы 30 тамыздағы «Последний новости» газетінде жарияланған «Түркістандағы басмашылар қозғалысы» атты мақаласында «...басмашылық қозғалыстың ұйымдастырылуына Қоқан үкіметінің, осы үкіметтің президенті ретінде менің ешқандай қатысымыз болған жоқ. Ол стихиялық жағдайда шықты» - деп қозғалыстың себебін ашып көрсетеді (Шоқай. 2012:437).

Түркістандағы түркі халықтарының қолына қару алып, большевиктерге қарсы шығуы ең алғаш Ферғана облысында басталды. Түркістан Мұхтарияты құлағаннан кейін құрбашы кіші Ергеш 1918 жылы 19 ақпанда Қоқанда төңкеріс ұйымдастырып, 20 ақпанда жасағымен «қасиетті жерімізді гяурлардан босатайық» деген ұранмен бекініске шабуыл бастайды (Қара. 2012:127). Алайда, қызылдар әскеріне жасаған оның шабуылы нәтижесіз аяқталған соң, Ергеш өз әскерімен Бечкир қыстағына шегініп, 27 ақпанда қызыл гвардияшылар мен дашнактардың шабуылы кезінде қаза табады. Одан кейін оның ісін оның ағасы үлкен Ергеш жалғастырады. Маргеланда уездік кеңес милициясының бастығы болған Мадаминбек 1918 жылдың жазында өзіне бағынышты өзбек милиционерлерімен 700-ге жуық адамы бар басмашылар отрядын құрып, 1919 жылы қыркүйекте Қырғызстандағы К. Монстров бастаған шаруалар армиясымен бірлесіп, Ош пен Жалалабад қалаларын басып алды. Мадамин-бек 1919 жылы қазан айында Иргаштам деген жерде болған мұсылман әскерлері құрылтайының шешімімен құрылған Ферғана үкіметінің басшысы, әрі бас қолбасшы болып сайланады. М. Қойгелдиевтің айтуынша 1919 жылы Түркістанда басмашылар тобының жалпы саны 150-ге, ондағы адамдардың саны 60 мыңға жеткен. Бұл қозғалысқа 1917-1918 жылғы жұттан ығысып Ферғана өңіріне келген орта жүз қазақтары да белсенді қатысып, олар көтерілісшілерді көлікпен, азық-түлікпен қамтамасыз етті (Қойгелдиев, 2014). К.Л. Есмағамбетовтың еңбегінде 1918–1919 жылдары Ферғанада, Ергеш жасағынан басқа, Курширмат, Халқожа, Махаммад-қожа, Рахманқұл, Аман Палван және т.б. жетекшілердің басқаруындағы қырыққа жуық әскери жасақтар әрекет жасады (Есмағамбетов, 2008:187). Осы жылдары Ферғанадағы басмашылардың жалпы саны 6 мыңнан асқан, бір ғана Курширматтың отрядында мың жарымға жуық адам болған (Алексеев, 1928:67).

Құрбашы кіші Ергеш қандай адам болды? Ол туралы Мұстафа Шоқай Қоқан автономиясының 14 жылдығына арналған «Бір ғылыми өтірікке қарсы» мақаласында Зәки Валидидің еңбегінде жазылған «Қоқан үкіметінің басты тірегі басмашылардың басшысы Ергеш болды» деген оның пікірін жоққа шығарады. Мақаласында М.Шоқай басмашы деген сөздің екі мағынасын түсіндіре келе Ергештің 1917 жылға дейін де басмашы болғанын, кейіннен бандалықты тастап үкіметтің қала милициясы басына келген соң оның Қоқан маңындағы қарақшы басмашылармен күрескенін, ал Түркістан Мұхтариятын ұйымдастыруға оның еш қатысы болмағанын жазды. Осы мақаласында ол басмашыларға «Түркістанда орыс диктатурасына қарсы күресушілер, Түркістанды құтқару жолында қан төгіп, жан пида етушілер» деп баға бере отырып, «жауласқан кезде жауласушы екі жақ бірін-бірі «бандит» деп атағаны сияқты, большевиктер де біздің күрескерлерімізге «басмашы» деген ат қойып, айдар тақты. Көтерілісшілердің ұлттық мұраттарымыз жолында төгілген қаны оларға тағылған «басмашы» деген атаудың мүлде жала екенін айғақтайды»-деп жазады (Шоқай. 2007:208).

Басмашылардың кеңес өкіметінің Түркістандағы озбырлық әрекеттеріне қарсылығын құрбашы Мадаминбектің Ферғана майданының қолбасшысы Сафоновқа жазған хатынан байқауға болады. Онда: «Біздің халқымыздың санасы К. Маркстың қисындары мен большевиктердің программаларын түсінуге, оларды жүзеге асыру дәрежесіне жеткен жоқ. Егер Түркістанды билеп тұрған сіздер мұсылмандардың тұрмысымен таныс болсаңыздар, жергілікті халықтың санасына өздеріңіздің құрғақ идеяларыңызды сіңіремін деп босқа әуре болып жүргендеріңізді түсінер едіңіздер.

Біздің мұсылмандар түгіл еуропалық орыстардың өздері де коммунизм идеясын мақұлдап, жүзеге асыруға дайын емес. Халықтардың билікті өз қолдарына алуына, федерация құрып, бірлесуіне ерік береміз деп едіңіздер. Біздің өз білгенімізше өмір сүріп, еңбек етуге, мемлекетімізді басқаруға, өз елімізде өзіміз қожа болуға мүмкіншілік беріңіздер, бұған біздің толық қақымыз бар»-деп жазады (Ахмедов, 1996:83)

М. Шоқай басмашылар қозғалысының себептері мен қозғаушы күштерін ыждағатты түрде зерттеп, оның әлсіз жақтарына қарамастан, ұлт-азаттық сипатта екендігін алғаш рет атап көрсетеді. Мұстафа Шоқай «Басмашылық» атты мақаласында «Басмашылық кеңестік биліктің Түркістандағы басбұзарлық отарлық саясатына қарсы туған жалпы ұлттық қозғалыс болды» деп тарихи баға береді (Шоқай, 2013:28)

Қызыл әскердің Бұқарға жасаған шабуылы нәтижесінде бұл өлкеде кеңестік билік орнап, Бұхар халық республикасы атты «қуыршақ» мемлекет құрылғаны белгілі. 1920 жылы наурыз-сәуір айларында кезінде большевиктермен одақтасқан жасбұхаралықтардың бір бөлігі Кеңес билігіне қарсы шығады. Бұхараның әскери назирі Абдулхамид Арифов, сыртқы істер назирі Хашим Шайх қызыл армия әскерлерінің Бұхарадан өкетілуін талап етеді (Абдулаев, 1990:51). Осы кезден бастап зиялы қауым өкілдері бұл қозғалысқа қызығушылық танытып, басмашылыққа саяси сипат беру мақсатында түрлі жиындар ұйымдастырып, барынша қолдау көрсете бастады. Осы кезде Садриддин хан, Керімов сияқты зиялылар өздерінің большевиктерге қарсы күресте қару-жарақтың аздығы, басмашылардың әскери күш ретінде әлсіздігі еш нәтиже бермейтіндігін түсініп, Құлжадағы Британ консулынан көмек сұрамақшы болды. Алайда Құлжаға жіберілген елшінің большевиктер тарапынан тұтқынға алынуынан олар өз мақсаттарына жете алмады (Қыдырәлі, 2012:147). Сонда да болса Орталық Азия біріккен ұлт азаттық комитет мүшелері 1921 жылы конгресс шақырып, Түркістанды тәуелсіз демократиялық республика деп жариялау жөнінде шешім қабылдады. Алайда бұл уақытта ұлттық сананың әлсізденуі мен кеңес өкіметінің азамат соғысында жеңіске жетіп, күш-қуатын қалпына келтірген тұсқа келгендіктен бұл шешім жүзеге аспады.

1918-1922 жылдары Осман империясындағы ішкі тартыс барысында жастүрікшілдер биліктен кетіп, оның көшбасшыларының бірі Әнуар паша Түркістандағы қалыптасқан жағдайды көрген соң, ислам дініндегі барлық халықтарды біріктіріп, Орта Азияда мұсылман мемлекетін құру жөнінде ұран тастайды. Бұл туралы Мұстафа Шоқай 1920 жылы 27 қазанда «Вольный горец» газетінде жарияланған «Нури пашамен кездесу» атты мақаласында Түркия басшыларының араласуы елдегі жағдайды өзгерте алады деген ойдан аулақ болады. 1919 жылы Түркістандағы әскери қимылдар жоспарын көрсеткен Әнуардың ағасы Нури пашаға бұл кезеңде соғыс арқылы Түркістанды азат етудің мүмкін еместігін, елдің сол кездегі жағдайына байланысты Түркістандағы қарулы қақтығыстарға мүлдем қарсы екендігін айтады. Соғыс қимылдары нәтижесінде большевиктер ығыстырылып шығарылған жағдайдың өзінде, түптің түбінде оның нәтижесін Ресей реакциясы – ақгвардияшылар пайдаланып кетеді деп есептейтін айтады (Шоқай, 2012:219).

Түркістандағы басмашылар қозғалысы сипаты жағынан стихиялы болғандығының тағы бір дәлелі 1918 жылы түркімен тайпаларының ақсақалдары Қоқан автономиясының құрылғанын білместен өздерінің Мәжілісін құрып, оған Н.Н. Иомудскийді сардар, генерал Оразды бас қолбасшы етіп сайлайды. Олардың кезінде II Николай патшаны қорғаған «жабайы дивизияның» жақсы қаруланған алты полкі 1920 жылға дейін ағылшындардың көмегімен Красноводск, Мерв пен Ашхабад аралығында большевиктермен соғысады, алайда, қызылдар қырғынына ұшырап жатқан Қоқандағы өзбек пен қазаққа көмекке келмейді. Кейіннен большевиктер күші басымдыққа ие болғанда олардан жеңілген түркімен полктерінің көпшілігі түркімен даласына шашырап кетіп, соңынан қызыл гвардияшылар қолына түсіп, өлтірілді (Поляков, Чугинов, 1976:175).

Ұлт азаттық қозғалыстың бір құрамдас бөлігі ретінде кең өріс алған басмашылар қозғалысын қарастырғанда нақтылы-проблемалық, тарихи-салыстырмалық әдістер қолданылды.

Талдау. Түркістандағы басмашылар қозғалысы туралы алғаш зерттеген, кеңес

тарихшысы Г.И. Сафаровтың «Колониальная революция (ОпытТүркестана)» атты еңбегінде (Сафаров, 1921:89) Түркістандағы кеңестік билік ашықтан-ашық отарлық сипатта болды деп жазды. Автор қозғалыстың негізгі себептеріне ауылшаруашылығын күйзелткен, дихандардың жаппай кедейленуіне әкелген экономикалық дағдарыс пен большевиктердің бұл өңірдегі «таптық элементтерге» деген көзқарастары себеп болды десе, «қозғалыс сипаты жағынан кеңестік биліктің отарлық режиміне қарсы жалпы ұлттық қозғалыс болды» деген қорытынды жасайды. Г. Сафаровтың бұл еңбегі кейіннен кеңестік тарихшылардың қатты сынына ұшырап, автор троцкист-зиновьевшіл топтың мүшесі ретінде 1942 жылы «халық жауы» ретінде атылып кетті. Г. Сафаровтан кейін басмашылық қозғалыс тарихы туралы жазғандар Ф. Ходжаев, Ди-Мур, П. Алексеенков, Е. Козловский және басқалар болды. Бұл еңбектерде тарихи шындық бұрмаланып, түркі халықтарының өздерінің ұлттық болмысын, салт-дәстүрін, діні мен тілін сақтап, басқа халықтармен тең құқылы өмір сүруге бағытталған әрекеттеріне «пантюркизм», «панисламизм» айыптары тағылды. Ф. Ходжаевтың «Материалы к истории революции в Бухаре» атты еңбегінде оның айтуынша көтеріліс жетекшілері болған ру көсемдері мен молдалар «дін мен шарифаттың ұрандарын» желеу етіп тек өздерінің экономикалық жағдайын жақсартуды ойлады десе (Ходжаев, 1970:233), Ди-Мур «шығыс бұқаралық басмашылар реакциялық феодализмнің панисламдық бағдарламасы аясында барлық кеңеске қарсы контрреволюциялық элементтерді біріктірді» -деп қорытынды жасайды (Ди-Мур, 1925:283). Мұстафа Шоқай «Түркістандағы басмашылық қозғалыс» атты мақаласында «...күрбашылар Ергеш пен Мадаминбектің әрекеттері елдің кедейленуіне әкеліп соқтырғанын, Ферғана облысының бөлініп, әр күрбашының өз қалауынша билік жүргізіп, өзінен басқа ешбір өкіметті танудан бас тартуы нәтижесінде большевиктердің басмашылар жасақтарын жеке-жеке жеңіп, басып тастауына мүмкіндік бергенін жазады. Мұстафа Шоқай басмашылардың күрбашылары Ергештің де, Мадамин бектің және тағы басқа да күрбашылардың ұлттық күрестің міндетін жоғары деңгейде түсінбегендіктерін, олардың соңына ерген халықтың да алдында нақты нақты ұлттық саяси бағдарламаның болмағандығын айтады. Көптеген күрбашылар кеңес үкіметінен мұсылмандар үшін дінді қайта өрлетуге, сауда еркіндігін беруге, биліктің «күрбашы» шенін тануға және өз жігіттерінің арасынан сенімді оққағарларын таңдап алу құқығын талап етті. Осы талаптары қанағаттандырылған соң олар Кеңестер туы астына кіріп, тіпті өздерінің жолын қуушыларға қарсы шықты. Ергеш те, Мадаминбек те өмірлерінің соңын кеңес қызметінде аяқтады»- деп жазады (Шоқай, 2014:57).

П. Алексеенковтың 1928 жылы жарыққа шыққан «Крестьянское восстание в Фергане» атты еңбегінде кеңес өкіметіне қарсы күресте орыс кулактары мен басмашылардың бірігуі, Андижан қаласының қорғау және басмашылар әскерінің талқандалуы, олармен күресте жергілікті партия ұйымдарының рөлі жайында жазса (Алексеенков, 1928:39), Е. Козловскийдің «Красная Армия в Средней Азии» кітабында Хиуадағы Жүнайд ханмен күрес тарихы жазылды (Козловский, 1928). Алайда бұл тарихшылар басмашылар қозғалысының астарын сол кездегі оқиғалар мен фактілер негізінде жете қарастырып, талдау жасамады. 1931 жылы П. Алексеенков «Что такое басмачество?» атты кітабында «басмашылық – Орта Азияның социалистік дамуына қарсы капиталистік элементтердің күресінің бір түрі, ал сипаты жағынан ұлтқа қарсы болды»-деп жазды (Алексеенков, 1931:48). Сонымен қатар автор «Мәні мен мазмұны жағынан Қазан төңкерісінен кейінгі басмашылық төңкерістен дейінгі басмашылықтың жалғасы болған жоқ. Қазан төңкерісінен кейінгі басмашылық төңкерістен дейінгі басмашылықтың сыртқы формасын алғанмен, өзінің әлеуметтік-экономикалық себептері мен мақсаты бар қозғалыс болды» деп қорытындылады (Алексеенков, 1931:38). Міне осылай Сафаровтан кейін тағы бір кеңестік тарихшы өзіне дейін айтылып келген «басмашылық бас көтерулерге» қозғалыс деген баға берді. Бірақ сонда да болса Алексеенков өзінің басмашылықтың қалыптасуының субъективті факторларын алға тартып, ұлттық саясат басмашылықтың шығуына себеп болған жоқ деген бұрынғы пікірінде қалды. Алайда, автор басмашылардың әлеуметтік құрамының біркелкі болмағандығын, олардың негізгі контингентін дихандар құрағанын жазды.

П. Алексеенковтың кітабынан кейін көп уақытқа дейін бұл тақырып бойынша

көлемді еңбектер жазылмады. Бұл мәселе төңірегінде тек 1960 жылдары А. Х. Бабаходжаевтың ағылшын интервенциясының талқандалуының маңызы мен Орта Азиядағы басмашылар қозғалысының Ауғанстан мен Иранда өрістеуі, халықтардың өзара қарым-қатынасы мәселелері төңірегінде партиялық құжаттар негізінде жазған «Провал английской политики в Средней Азии и Среднем Востоке» атты монографиясында «Орта Азияда еңбекшілер басмашыларға қарсы Коммунистік партия басшылығымен социализм үшін күрессе, басмашылар Орталық Шығыстағы халықтардың ұлт азаттық күресіне қатысты» - деп жазды (Бабаходжаев, 1962: 56).

Ағылшындардың кеңестерге қарсы күресте өз мақсаттарын жүзеге асыру үшін басмашыларға өз агенттері арқылы қару-жарақпен және қаржылай көмек көрсеткені туралы тарихи деректерді жоққа шығаруға болмайды. Бірақ, көмек көрсету мен ұйымдастыру екі түрлі ұғымды білдіреді. Бұл еңбекте де бұрынғы авторлар сияқты басмашылар қарсылығы өркениет пен демократияға қарсы жабайы қозғалыс ретінде суреттеліп, «басмашылар қозғалысын ағылшындар ұйымдастырды» деген аңызға айналдырғысы келді. Егер саяси аңызды тексеруді қажет етпейтін білім деп қабылдасақ, онда ол дәлелдеуді де қажет етпейді. Ал империя – «артта қалған халықтардың» модернизациялау құралы болса, «артта қалған халықтардың» империяға қарсылығы модернизациялауға қарсылық болып есептеледі. Сондықтан М.Шоқайдың сөзімен айтқандай кеңес өкіметіне бұл аңыз түркістандықтардың кеңестік режимге деген жалпыұлттық жеккөрініші мен Түркістандағы орыс пролетариаты диктатурасының негізсіз болғанын жасыру үшін қажет болды.

Келесі тарихшы М. Иркаев «История гражданской войны в Таджикистане» атты еңбегінде басмашылар қозғалысы ұлт азаттық қозғалыс болғандығы жөнінде айтпаса да, оның жалпы халықтық сипат алғандығын жоққа шығармайды (Иркаев, 1963:255). Зерттеуші еңбегінде Тәжікстанда басмашылармен болған күрес тарихында кезеңдеуге мынадай өзгерістер енгізді: 1921-1923 жылдың ортасы – басмашылықтың кең көлемде өріс алуы, 1923 жылдың ортасы-1924 жылдың аяғы – басмашылар күшінің әлсіреуі, 1925-1926 жылдың ортасы – басмашылықтың жойылуы (Иркаев, 1963:223). Автор барлық кезеңде де басмашылардың мақсаты – кеңес өкіметін жою болғандығын, ал басмашылардың әлеуметтік базасын дінбасылар мен байлар, бұрынғы шенеуіктер және оларға алданған саяси сауаты аз дихандар тобы құрағандығын жазды. 1917-1931 жылдары Түркістандағы басмашылар қозғалысының қалыптасуы, оның дамуы мен Ибрагим-бек бастаған соңғы басмашылар отрядының түпкілікті жойылуы туралы жазылған Ю.А. Поляков, А.И. Чигуновтың «Конец басмачества» (Поляков, Чигунов, 1976) кітабында қызыл әскер бөлімдерімен болған шайқастардағы басмашылардың күшті және әлсіз жақтарын тарихи деректерге сүйене отырып сипаттады. Бірақ бұл еңбек негізінен әскери жорықтар бағытында жазылғандықтан, онда басмашылар қозғалысының шығу себептері жіті талданбады. Бұл мәселе жөніндегі кеңестік тарихнама саяси идеология шеңберінен шыға алмады. Тек Кеңес Одағы ыдырап, тәуелсіздік алғаннан кейін ғана түркі халықтарының ұлт азаттық қозғалысы тарихы қайта қаралып, ұлттық тарихи сананы жаңғырту бағытындағы зерттеулерде бұл қозғалыстың тарихи шындығын ашып, оған жаңа тарихи баға беріле бастады. Ондай зерттеулердің қатарына Мұстафа Шоқайдың сан қырлы келбетіне, ғылыми-публицистік еңбектеріне, естеліктеріне барынша ұлттық көзқарас тұрғысынан талдау жасаған, оның Ресейдің отарлық саясатына қатысты әрекеттерін, қоныстандыру, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс, 1917 жылғы ақпан және қазан төңкерісі, Алаш қозғалысы, Түркістан Мұхтарияты, басмашылар қозғалысы, Кеңес өкіметінің қысымшылық саясаты, ұлт мәселесіне, ашаршылыққа тақырыбында жазғандарын құнды дерек екендігін пайымдап, ғылыми айналымға енгізген мұстафатанушы К.Л. Есмағамбетовтың «Әлем таныған тұлға: Мұстафа Шоқайдың дүниетанымы мен қайраткерлік болмысы» атты монографиясының маңызы өте зор болды.

Нәтижелері. Басмашылар қызыл әскермен соғыста партизандық тактиканы ұстанып, ірі әскери бөлімдермен ашық қақтығыстардан жиі қашып отырды. Олар көбіне шағын әскери бөлімшелерге, өнеркәсіп орындарына, теміржол станцияларына, қоймаларға, шағын қышлақтарға тұтқиылдан шабуыл жасап, кеңес өкіметінің өкілдерін өлтіріп отырған. Ал, қызыл әскерлер басмашылармен соғыста олардың отбасын кепілге

алу, тұтас ауылдарды жойып жіберу әдісін кең қолданды. Егер рақымшылық жасауға берілген мерзімде қаруын тастап берілмесе, кепілдіктегі оның әйелі, бала-шағасы тегіс атып өлтірілді. Бұл жайында 1922 жылы Түркістан Халкомының төрағасы К. Атабаев былай деп баяндайды: «Біз бір мезетте басмашылықты отпен және қылышпен бірден жоюды ойладық. Осы мақсатта «басмашылық шарпыған» ірі қышлақтар аяусыз жойылып отырды, Соның салдарынан елді мекендер кеңес өкіметінен қашықтай берді, бүкіл Ферғананы жаулап алғанымызбен, жергілікті халық бізді жек көрді» (Поляков, Чугинов, 1976:84). Міне осылай еңбекші дихандар қауымы басмашыларға көптеп қосыла бастады. Кейбір құрылымдарда олардың саны 8-10 мыңға дейін жетті.

Басмашылармен қарсы күресте большевиктер әскерінің құрамы негізінен қылмыстық топтардан жасақталды. Олар әрбір жорықта жергілікті тұрғындарды жаппай тонау, зорлау, өлтірумен айналысты және олардың бұл әрекеттері кезіндегі патша өкіметінің жазалаушы отрядтарынан еш айырмашылығы болмады. Зерттеушілердің деректерінде басмашылармен күрестің алғашқы 3 жылында үш жүз мыңнан астам басмашылардың жойылғандығы туралы мәліметтер кездеседі (Поляков, Чугинов, 1976:142). Нақты деректер бұл уақытта басмашылардың саны бұл мөлшерге жетпегенін дәлелдесе, бұл сандар арқылы осы уақытта бейбіт тұрғындардың жазалаушылар қолынан көп қырғынға ұшырағанын байқауға болады. В.А. Чайкиннің 1922 жылғы 22 наурыздағы М. Шоқайға жазған хатында қызыл әскердің басмашыларға қарсы күресте 56 қышлақты қиратқаны, кез келген уақытта жергілікті халыққа оқ жаудыру фактілерінің жиі ұшырасатындығы туралы хабардар етеді. Хатта басмашыларға қарсы күресте қозғалыстың жетекшілерінен құтылу мақсатында жалдамалы кісі өлтірушілердің көмегіне сүйену, көтерілісшілердің арасына іріткі салу сияқты билік орындарының «мағынасыз тактикасын» сынға алады. Сонымен бірге, Ферғананы ашаршылық жайлағаны, алайда Қазақстандағы жағдайдың мұнан да «ауыр да қасіретті» екендігі, «кей жерлерде халықтың 80 пайызының қырылып жатқаны сөз болады (Шоқай, 2006:56).

Мұстафа Шоқай өзінің «Көрнекі варварлық», «Тағы да Орта Азиядағы көтеріліс туралы», «Түркістанда» деген мақалаларында Кеңес өкіметінің басмашылар қозғалысын басу үшін қолданып отырған айуандық, ортағасырлық іс-әрекеттерін әшкерелеп отырды. Мұстафа Шоқайдың 1924 жылы 30 тамызда Парижден шығатын «Последние новости» газетіндегі «Көрнекі варварлық» атты мақаласында «Жұма құрбашыны қолға түсіру әрекеттері сәтсіз аяқталған қызыл әскер бейбіт ауылға шабуыл жасап, құрбашының інісі қарапайым шаруа Шырынды кепілдікке алады. Шырынның отбасына көрсетілген қандайда бір көмек кеңес өкіметінің жауына көрсетілген көмек деп есептеліп, көмек көрсеткендер қатаң жазаға ұшырады. Сондай-ақ қолға түскен Ағзам-қажы құрбашының көмекшісі Хафиздың басын кесіп алып, басшыларына тарту етті дей отырып, большевиктердің мұндай көрнекі айуандықтары бірінші емес, 1922 жылы қыркүйекте Ташкентте болған өлкелік партия конференциясында мәскеу делегатының самарқан көтерілісшілерінің басшысы Бахрам бек пен өзбек мұғалімі Қары Кемалдың кесілген басын мінбеге шығарып көрсеткенін жазады. Тіпті, большевиктер басмашылардың көрнекті жетекшілерінің бірі Шахмұрадтың басын оққа ұшқаннан кейін кесіп алып, Канимах селосындағы базар алаңына іліп қояды. Мұстафа «Кесілген адам басымен тарту жасау - Орта Азияда құрылған ленинизмнің қанды дәстүрі болды» - деп жазады (Шоқай, 2012:16).

Түркістандағы басмашылық қозғалысының басына Әнуар паша келгеннен кейін, ол мүлдем жаңа сипат алды. Тіпті түркістандық ұлт зиялылары да Әнуар пашаға үлкен үміт артты. Әнуар паша осы кезде Ферғана өңірінен шегінген бытыраңқы басмашылар тобынан 16 мың адамнан тұратын әскер жинап, 1922 жылдың көктемінде Бұхар Халық Кеңес Республикасының едәуір бөлігін басып алды. Осы тұста Дарбаза ауданының ревкомы Ишан Сұлтан мен Куляб ауданының ревкомы Давлатманд би кеңестік өкіметті құлатып Әнуар пашаның соңынан ерді. Оларға Хисар, Балжуан, Қаратегін аудандарынан 8 мыңға жуық тәжік және соншама өзбектер қосылады. Сонымен қатар 300-ден аса әскерімен ауған тайпаларының әмірі Хабибулла-Бача Сақа, Бұхара Кеңес үкіметінің әскери халкомы болған Абдулхамид Арипов те өз жақтастарымен келіп қосылды. Төтенше Комиссияның бұрынғы тыңшысы Тураб Бек те 1922 жылдың мамыр

айында басмашыларға қосылып кетеді де, құрбашы ретінде Әнуар паша мен түрік офицері Хаджи Сами жағында Кеңес өкіметіне қарсы соғысады. Осы тұста Бұхараның шығыс бөлігі саналатын Тәжікстан жеріндегі кеңес өкіметінің зорлық-зомбылығына қарсы толқулар басталып, жасбұхарлықтардың көрнекті өкілі Мұхитдин Мағзом да 300 жігітімен басмашыларға барып қосылады. (Ахмедов, 1996:89).

1922 жылы Әнуар паша Душанбе қаласын басып алып, ақпан мен маусым айларында Ферғана жазығында, Самарқанд аумағы мен Бұхараның шығыс бөлігіндегі аудандарда қызыл армиямен қанды шайқастар жүргізді. Аз ғана уақыттың ішінде Бұхараның шығыс аумағынан большевиктерді түгелдей қуып, Самарқанд, Бұхара, Ашхабад, Қарши және Ферғананы бірнеше ай қоршау жағдайында қалдырады. 1922 жылы мамыр айында Әнуар паша Ресейге Түркістаннан кеңес әскерін алып кету туралы талап қояды.

Түркістандағы жағдайдың ұшығып кеткенін байқаған большевиктер сәуір айында Түркістан өлкесіне С. Орджоникидзені жібереді. 1922 жылы 18 мамырда РКП (б) ОК саяси бюросы «Түркістан-Бұхара істері туралы» арнайы шешім қабылдап, Бұхарға қызыл әскерлердің бас қолбасшысы С.С. Каменев келіп, қызыл әскер армиясын қосымша 4,5 мың найзалы, 3 мыңдай қылышты жауынгермен және 20 зеңбірекпен толықтырылып, қайта жасақтайды. Сонымен қатар, бұл қозғалысты басуға қосымша көмекке В.В. Куйбышев, А.Н. Тодоровскийлер бастаған әскерлер де жіберіледі (Алексеенков, 1928: 39). Дегенмен, Әнуар паша Түркістанға орыс диктатурасынан құтылуға көмек беру ниетінің дұрыстығына қарамастан, өз жоспарын толық орындай алмайды. Оның себебін М. Шоқай «Бұрынғы Бұхар әмірі Сеид-Мир-Әлім хан туралы» мақаласында: «өзінің билік құрған кезінде жауыздығымен және бүлік жасағандығымен ешкімге танымал бола алмаған бұрынғы Бұхараның әміршісінің қолынан пашаның «ұлы үзгір» лауазымын қабылдауы – бұхар әміршісін жек көретін Ибрагимбек, Ишан Сұлтан, Фузайл Максум сияқты беделді құрбашылардың одан сырт айналуына әкеп соқты»- дейді (Шоқай, 2013:37). Міне осылай Әнуар пашаның қолға алған қимылдары біртіндеп сәтсіздікке ұшырай бастайды. 1922 жылы 15 шілдеде мол күш жинап үлгерген қызыл әскер шабуылға шығып, басмашылар арасындағы өзара алауыздық нәтижесінде әскерінің көп бөлігінен айырылған Әнуар паша 1922 жылдың 4 тамызы күні Жапа қышлағында болған шайқаста қаза табады. М. Шоқай кейін «Марқұм Әнуар паша хақында есте қалғандардан үзінділер» атты мақаласында: «...Егер Әнуар Түркістанға өлкенің көп бөлігі әлі де кеңеске кірмей тұрған, кеңеске қараған жерлерде жаппай толқулар болып жатқан 1918-1919 жылдарда келгенде, онда атамекеніміздің тағдыры басқаша шешілуі мүмкін еді. Бізді 1918-1919 жылдарда жеңіліске душар еткен нәрсе орыс большевиктерінің қарулы күші ғана емес еді, сонымен қатар өзіміздің ұйымшыл және батыл бола алмағанымыз және ұлттық күресімізді ұйымшылдықпен батыл жүргізе алмауымыздан да еді» деп өкінішпен жазды (Шоқай, 2007: 262).

Басмашылық қозғалыстың келесі көрнекті өкілдерінің бірі Жунаид-хан да Қызыл армия Хиуаны басып алғаннан кейін, Қарақұмда қарулы отрядтар құрып, кеңес өкіметіне қарсы күреседі. Жұнаид хан кезінде Хиуа ханын тақтан құлатқан соң оның асқақтаған беделінен қауіптенген большевиктер өзбектер мен түркімендер арасындағы араздық отын тұтатып, оны әлсірету шараларын қолға ала бастады. Көп ұзамай 1920 жылы большевиктер Жұнаид ханмен ұзаққа созылған күресін бастайды. Алайда, хиуа комунисттерінің қолдауымен күш ала бастаған большевиктермен күрес Жұнаид ханды әлсірете бастады. Сонда да болса 1924 жылы Жұнаид хан өзінің қол астына 6 мың атты әскер жинап, 19 қаңтарда Хиуа қаласын большевиктерден азат етеді (Вдовин, 2018:152). Көп ұзамай қызыл әскердің Хиуа маңына көптеп жұмылдыруынан кейін Жұнаид хан амалсыздан қаланы тастап, Қарақұмға қарай ығысып, кейін одан әрі шекарадан өтуге мәжбүр болады. Аз уақыттан соң Жұнаид хан кеңестік бірінші жалпытүркімен съезіне ұсыныс жасап, өзіне кешірім жасауын және өзінің Түркіменстан аумағына қарайтын Қарақұм жеріне қоныстануға рұқсат сұрайды. Большевиктер бұл ұсынысты қуана қолдап, Жұнаид ханға және оның жақтастарына Орта күй, Пешке құдық, Шарышлы аумағына қоныстануына рұқсат береді. Алайда кеңестік аграрлық реформаға түркімен халқының наразылық толқулары басталғанда Жұнаид хан Ахмедбек, Яхшигельди, Шалтай батыр сынды жақтастарымен бірге түркімен халқының

большевиктерге қарсы көтерілісін бастайды. Соғыста тәжірибесі мол қолбасы қызыл әскер бөлімдеріне бірнеше рет ойсырата соққы береді. Жұнайд ханның бастаған көтерілістің кең ауқымдылығынан қорыққан большевиктер үлкен әскер жиып, Жұнайд хан бастаған көтерілісті басуға бар күшін салады. Көтерілісшілердің соңында жүріп, күм даладағы құдықтардың барлығын улап, тіпті ұшақпен көтерілісшілерге бомбалар мен улы газдарды тастайды. Тек 1928 жылдың ортасына қарай қызыл әскер Жұнайд ханды шекараға қарай ығыстыруға мүмкіндік алады. Жұнайд шетелде әуелі Персияда, кейін Ауғанстанда 8 жылдай жүріп, 70 жасында Гератта қайтыс болады. Жұнайдтың төртінші рет кеңес әскеріне қарсы өзінің жорығын жаңартуға, қайта бастауға ешқандай мүмкіндігі болмайды. Себебі бұл уақытта большевиктердің жазалаушылық шараларының нәтижесінде көптеген жандар құрбан болды, ал, кеңес өкіметі болса бұл кезде Орта Азияда өздерінің әскери жағдайын айтарлықтай нығайтып алды. Мұстафа Шоқайдың Жұнайд ханның Гератта қаза болуына байланысты жазған «Жұнайд хан» атты мақаласында Түркістандағы ұлт азаттық қозғалыстың бір құрамдас бөлігі болған басмашылар қозғалысының көрнекті өкілін ХҮІІІ ғасырдағы Сырым батырмен салыстырады. Мұстафаның айтуынша Сырым мен Жұнайд ханның өмірбаяндары мен азаттық күрес тактикалары өте ұқсас болған. Сырым бастаған көтеріліс алғашқыда Кіші жүздің ханы Әбілхайырдың баласы Нұралы ханға қарсы бағытталса, 1792 жылы ол азаттық күрес бағытын патшалық Ресейдің отаршылдық саясатына қарсы бұрады. Жұнайд хан да алғаш патшалық Ресейдің қызметіндегі Хиуа ханы Сейіт Асфендиярға қарсы шығып, кейін Ресейге қарсы соғысады. Дегенмен екеуінің арасындағы айырмашылықты Мұстафа Шоқай: «Сырым арқа сүйеген ХҮІІІ ғасырдағы рулық құрылым мен ХХ ғасырдағы Жұнайд хан сенген рулық құрылым екі түрлі еді. ХҮІІІ ғасырда қазақтарда рулық құрылым ең мықты әрі дәстүрі күшті, сол кезеңнің экономикасына негізделген ұйым ретінде танылса, ХХ ғасырда ол әлсіреген, дәстүрі жоғалған ұйым ретінде халықты қанағаттандыра алмайтын еді, ал экономикасы «рулық аумақтан» шығып үлкен империяның, ол арқылы әлемдік экономиканың бір бөлігіне айналған болатын.»-деп түсіндіреді. Мақала соңында Мұстафа Шоқай халқының азатығы жолында адал қызмет жасаған, түркінің батыр ұлының қазасына қайғырып, батыр әскерінің сол кездегі соғыс техникалармен жабдықталмағандықтан нәтиже болмағандығын, түркістан көтерілісшілері ішіндегі ең батыр көсемнің соғыс кезіндегі осы кемшін тұстары кейінгілерге сабақ болғанын қалайтындығын айтады (Шоқай, 2014:455).

Мұстафа Шоқай 1924 жылы 14 желтоқсандағы «Последние новости» газетіне жарияланған «Тағы да Орта Азиядағы көтеріліс туралы» мақаласында келтірілген шығындарға қарамастан кеңес өкіметінің 8 жылдығы қарсаңында басмашылар әлі де күресін жалғастыруда деп жазады (Шоқай, 2012: 24). Осы уақыт аралығында кеңес әскерімен арада 422 әскери қақтығыстар болып, басмашылар 50 құрбашы мен мың жарымдай жігіттерінен айырылады. 1921 жылы 4 мыңдай жауынгері болған Ибрагимбек 1926 жылғы сәтсіздіктерден кейін амалсыздан Ауғанстанға кетуге мәжбүр болады (Поляков., Чугинов., 1976:64). 1929 жылы құрбашылар Фузайл Мақсұм мен Курширматтың, 1931 жылы 1200 қолмен Ибрагим бектің шекара маңындағы қалаларды басып алмақ болған әрекеттерінен еш нәтиже шықпайды. 1929-1931 жылдары Қазақстан мен Орта Азия республикаларындағы Кеңес өкіметінің ұжымдастыру саясатына қарсы шаруалар қарсылығы да аяусыз күшпен басылды.

Қорытынды. Басмашылар қозғалысы тарихын зерттеу қорытындыларын талдай отырып, бұл қозғалыс Түркістан Мұхтариаты жойылғаннан кейін 1918 жылы ақпан айында стихиялы түрде басталып, кезең-кезеңмен 1931 жылға дейін созылды. Дегенмен, соңғы деректер 1942 жылға дейін Түркістандағы басмашылар қарсылығының толық басылмағандығын көрсетеді. Құрбашылар отрядтарындағы адам сандарына қарап олардың едәуір беделі болғандығын, халықтың оларға сенгендігін байқауға болады.

Қорыта айтқанда басмашылар қозғалысы Ресейдің қол астындағы түркі халықтарының ұлт азаттық күресінің құрамдас бір бөлігі болды. Алайда, қозғалыстың ұзаққа созылуына қарамастан басмашылар өздерінің жеке ұлттық институттарын, ұлттық мемлекетін құра алмады. Ал кеңес өкіметі басмашылар қозғалысын күшпен жою барысында көптеген қылмыстар жасап, бейбіт халықтың қанын төкті, өз дегенін

істетті. Сонымен қатар Түркістанда орын алған басмашылар көтерілісінің сәтсіздікке ұшырауына М. Шоқай айтқандай көтерілісшілердің жеткілікті қару-жарақтарының болмауы, көтерілістердің стихиялығы, бірыңғай басшылықтың, яғни, бүкіл мұсылман халқына беделді тұлғаның және белгілі бір саяси бағдарламаның жоқтығы секілді факторлар әсер етті.

Әдебиеттер:

- Абдулаев К.Н. Из истории бухарской послереволюционной эмиграции (к историографии проблемы) // Общественные науки в Узбекистане. 1990. №4. С.51
- Агзамходжаев С. История Туркестанской автономии (Туркестан Мухторияти). Отв. ред. Д.А. Алимova; АН Республики Узбекистан. Институт истории. Т. 2006. 268 с.
- Алексеенков П. Крестьянское восстание в Фергане. Ташкент. 1927. 108 с.
- Алексеенков П. Что такое басмачество? Ташкент., Узбекгосиздат. 1931. 94 с.
- Ахмедов Ф. Алаш «Алаш» болғанда: Естеліктер мен тарихи деректер. Алматы. 1996. 224 б.
- Бабаходжаев А.Х. Провал английской политики в Средней Азии и на Среднем Востоке (1918-1924 гг). Москва, 1962. 162 с.
- Вдовин А.И. СССР. История великой державы. 1922-1991. Москва. 2018. 768 с.
- Ди-Мур. Гражданская война в Таджикистане. Сб. ст. Ташкент, 1925. 312 с.
- Есмағамбетов К.Л. Әлем таныған тұлға (Мұстафа Шоқайдың дүниетанымы мен қайраткерлік болмысы). Алматы. 2008. 504 б.
- Иркаев М. История гражданской войны в Таджикистане. Душанбе. 1963. 450 с.
- Козловский Е. Красная Армия в Средней Азии. Ташкент. 1928. 72 с.
- Қара Әбдіуақап. Мұстафа Шоқай. Зерттеу. Астана. 2012. 372 б.
- Қойгелдиев М. Басмашылар қозғалысы. http://el.kz/news/archive/basmashylar_-ozalysy_/2014 (қаралды: 24.04.2020).
- Қыдырәлі Д.Қ. Мұстафа. Астана. 2012. 276 б. Мұстафа Шоқай. Эпистолярлық мұрасы. 2 томдық, құраст. Ф. Исахан. Алматы. 2006. 2-том. 372 б.
- Поляков Ю.А., Чугунов А.И. Конец басмачества. Москва. 1976. 184 с.
- Сафаров Г. Колониальная революция. (Опыт Туркестана). Москва. 1921. 269 с.
- Ходжаев Ф. Избранные труды в трех томах. (Ред. колл. А.А. Агзамходжаев и др.) Т. I. Ташкент: «Фан», 1970. 500 с.
- Шоқай М. Таңдамалы шығармалар: үш томдық. 1-том. Алматы.«Қайнар» баспасы. 2007. 352 б.
- Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. II том. Алматы. 2012. 640 б.
- Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. III том. Алматы. 2012. 664 б.
- Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. VI том. Алматы. 2013. 524 б.
- Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. VII том. Алматы. 2013. 572 б.
- Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық IX том.. Алматы. 2014. 568 б.
- Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. XII том. Алматы. 2014. 476 б.

References:

- Abdulayev K.N. Iz istorii bukharsk, oy poslerevoluytsionnoy emigratsii (k istoriografii problem) // Obshchestvennyye nauki v Uzbekistane. 1990. №4. S. 51
- Agzamkhodzhayev S. Istoriya Turkestanskoy avtonomii (Turkestan Mukhtoriyati). otv. red. D.A. Alimova. AN Respubliki Uzbekistan. Institut istorii. T. 2006. 268 s.
- Alekseyenkov P. Krest'yanskoye vosstaniye v Fergane. Tashkent. 1927 g. 108 s.
- Alekseyenkov P. Chto takoye basmachestvo? Tashkent, Uzbekgosizdat. 1931. 94 s
- Akhmedov G. Alash «Alash» bolğanda: Yestelikter men tarikhi derekter. Almaty. 1996. 224 b.
- Babakhodzhayev A.KH. Provedeniye angliyskoy politiki v Sredney Azii i v Srednem Vostoke (1918-1924 gg). Moskva, 1962. 162 s.
- Di-Mur. Grazhdanskaya voyna v Tadzhikistane. sb. st. Tashkent, 1925. 312 s.
- Irkayev M. Istoriya grazhdanskoy voyny v Tadzhikistane. Dushanbe. 1963 g. 450 s. Kozlovskiy Ye. Krasnaya Armiya v Sredney Azii. Tashkent. 1928. 72 s.
- Kara Abduaqap. Mustafa Shoqay. Zertteu. Astana. 2012. 372 b.
- Koygeldiyev M. Basmashylar qozgalysy. http://el.kz/news/archive/basmashylar_-ozalysy_/2014 (karaldy: 24.04.2020).
- Kydyrali D.K. Mustafa. Astana. 2012. 276 b. Mustafa Shokai. Epistolarylyk, murasy. 2 tomдық, kurast. G. Isakhanov. Almaty. 2006. 2-tom. 372 b.
- Polyakov YU.A., Chugunov A.I. Konets basmachestva. Moskva. 1976, 184 s.
- Safarov G. Kolonial'naya revolyutsiya. (Opyt Turkestana). Moskva. 1921 g. 269 s.
- Khodzhayev F. Izbrannyye trudy v trekh tomakh. (Red. Koll. A.A. Agzamkhodzhayev i dr.) I.

Tashkent: «Fan», 1970. 500 s.

Shokai M. Tandamaly shygarmalar: ush tomdyk, 1-tom. Almaty. 2007. 352 b.

Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: On yeki tomdyk. II tom. Almaty. 2012. 640 b.

Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: On yeki tomdyk. III tom. Almaty. 2012. 664 b.

Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: On yeki tomdyk. VI tom. Almaty. 2013. 524 b.

Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: On yeki tomdyk. VII tom. Almaty. 2013. 572 b.

Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: On yeki tomdyk IX tom. Almaty. 2014. 568 b.

Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: On yeki tomdyk, КННН tom. Almaty. 2014. 476 b.

Vdovin A.I. SSSR. Istoriya velikoy derzhavy. 1922-1991. Moskva. 2018. 768 s.

Yesmagambetov K.L. Alem tanygan tulga (Mustafa Shokaidyn dyniyetanymy men kayratkerlik bolmysy). Almaty. 2008. 504 b.

ҒТАХР 930.2

НЫҒМЕТ НҰРМАҚОВТЫҢ МЕМЛЕКЕТ ҚАЙРАТКЕРІ РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ

Кабдушев Болат Жоламанұлы¹, Құдайбергенұлы Болат²

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Алматы энергетика және байланыс университетінің әлеуметтік пәндер кафедрасының меңгерушісі, Қазақстан, Алматы қ., E-mail: bolat640701@mail.ru

²Тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Ш.Уәлиханов атындағы ТжЭИ директорының ғылыми жұмыстар бойынша орынбасарының м.а. Қазақстан, Алматы. E-mail: k.bolat75@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада 1924-1929 жж. Қазақстан Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы болған Нығмет Нұрмақовтың мемлекеттік қайраткер болып қалыптасуына әсер еткен ортасы, ұлттық көзқарасының дамуына ықпал жасаушы тарихи оқиғалар қарастырылады. Оның ұлтжанды тұлға болып шыңдалуына негіз болған Қазақстандағы ірі саяси орталық ретіндегі Қарқаралы өлкесінің ерекшеліктері де ашылған. Алаштың ірі қайраткерлері Ж. Ақбаев, Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынұовтардың белсенді саяси қызметінің барында жас Нығметтің әлеуметтік-саяси ой-өрісінің өсуі зерделенеді. 1912-1914 жж. Омбыдағы мұғалімдер семинариясында оқыған тұста қазақ елінің болашағы толғандырған С. Сейфуллин, М. Саматов, М. Жұмабаев секілді қазақ жастарымен бірігіп, ағартушылық мақсаттағы «Бірлік» атты ұйым құруындағы оның рөлі, Ресейдегі күрделі саяси-экономикалық ахуалды қазақ даласымен салыстыру барысында өзінше ой түйіндеуі деректермен тұжырымдалады. Оқуын тәмамдап Қарқаралы қаласындағы училищеде мұғалім болып атқарған кезеңі мен 1916 ж. ұлт-азаттық көтеріліске ұстанымы баяндалған. Соңында Нұрмақовтың 1917 ж. Ақпан төңкерісінен кейінгі өзгерістерге белсене араласуы, саяси бағытын айқындауы, оған түрткі болған оқиғалар қорытындыланады.

Кілт сөздер: Нұрмақов, Қарқаралы, петиция, Омбы мұғалімдер семинариясы, «Бірлік» қоғамы, маусым жарлығы, Қасен Ақаев, карт большевик Евгений Поллюдов, Александр Сидельников.

МРНТИ 930.2

СТАНОВЛЕНИЕ НЫГМЕТА НУРМАКОВА КАК ГОСУДАРСТВЕННОГО ДЕЯТЕЛЯ

Кабдушев Болат Жоламанович¹, Құдайбергенұлы Болат²

¹Кандидат исторических наук, доцент, заведующий кафедрой социальных дисциплин Алматинского университета энергетика и связи, Казахстан, Алматы. E-mail: bolat640701@mail.ru

²Кандидат исторических наук, и.о. заместителя директора по научной работе ИИиЭ имени Ч.Ч.Валиханова. Казахстан, Алматы. E-mail: k.bolat75@mail.ru

Мазмұны
Содержание
Contents

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY

Кузембаев Н.Е.
УЧЕНЫЙ ЕВРАЗИЙСКОГО МАСШТАБА: К 80-ЛЕТИЮ ВЫДАЮЩЕГОСЯ
КАЗАХСТАНСКОГО ВОСТОКОВЕДА Б.Е. КУМЕКОВА.....5

Игибаев С.К., Құдайбергелулы Б.
ДАХШЛЕЙГЕР Г.Ф., ВКЛАД В ИСТОРИЧЕСКУЮ НАУКУ
И В РАЗВИТИИ ИСТОРИОГРАФИИ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА.....15

Kalybekova M.Sh.
HISTORY OF KAZAKHSTAN ACCORDING TO POLISH ARCHIVES.....28

Жамолова Д.М.
ВЗГЛЯДЫ ТУРКЕСТАНСКИХ И БУХАРСКИХ ДЖАДИДОВ
О ТРАДИЦИОННОЙ И НОВОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ.....39

ҰЛЫ АБАЙДЫҢ 175 ЖЫЛДЫҚ МЕРЕЙТОЙЫ
175 ЛЕТИЕ ВЕЛИКОГО АБАЯ
GREAT ABAY'S 175th ANNIVERSARY

Абуев К.К., Шарипова А.Б., Осипова Ж. К.
ИЗВЕСТНЫЕ КОКШЕТАУЦЫ О ВЕЛИКОМ АБАЕ.....50

ТАРИХ ЖӘНЕ ТҮЛҒА
ИСТОРИЯ И ЛИЧНОСТЬ
HISTORY AND PERSONALITY

Тайман С.Т.
ТҮРКІСТАНДАҒЫ БАСМАШЫЛАР ҚОЗҒАЛЫСЫ
ЖӘНЕ МҮСТАФА ШОҚАЙ.....62

Кабдушев Б.Ж., Құдайбергелулы Б.
НЫҒМЕТ НҮРМАҚОВТЫҢ МЕМЛЕКЕТ ҚАЙРАТКЕРІ
РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ.....72

ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ
NEW HISTORY

Оразбаева А.И.
ЖУЗОВАЯ СТРУКТУРА КАЗАХОВ КАК
СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ КОД НАЦИИ.....84

Шотанова Г.А., Ужкенов Е.М.
НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ВНУТРИПОЛИТИЧЕСКОГО КРИЗИСА
В МЛАДШЕМ ЖУЗЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XVIII - НАЧАЛО XIX ВВ.).....96

Капаева А.Т.
ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МЕЦЕНАТСТВА В КАЗАХСТАНЕ.....107

**КЕҢЕС ДӘУІРІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД
KAZAKHSTAN HISTORY IN SOVIET PERIOD**

Шілдебай С.Қ.
КЕҢЕС ОДАҒЫНДАҒЫ ИНДУСТРИАЛАНДЫРУ САЯСАТЫНА
ҮЛТ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ҚАРСЫЛЫҒЫ.....122

**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY**

Матыжанов К.І.
ОТБАСЫЛЫҚ-ҒҰРЫПТЫҚ ФОЛЬКЛОР МЕН
ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ МӘЛІМЕТТЕРДІ САЛЫСТЫРА ТАЛДАУ.....136

Тоқтабай А.У., Карамендина М.Ө.
ӨЗБЕКСТАНДАҒЫ ӨКІРЕШ АТА ЕСКЕРТКІШІ СЫР ШЕРТЕДІ.....147

Утубаев Ж.Р., Сүйіндікова М.Қ., Қасенова Ә.Д.
БӘБІШ МОЛА 7 КӨЗЕШІЛЕР ЕЛДІ-МЕКЕНІНДЕГІ
ҚЫШ ЫДЫСТАР.....157

Бекзатқызы И.
АҚМОЛА ОБЛЫСЫ ТОПОНИМДЕРІНІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНУ
МӘСЕЛЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ.....169

Амаргазиева А.Ж.
НАУАКЕСКЕН, БОЛЫССАЙ ЖӘНЕ ҰЗЫНКҮНГЕЙ
ЖАРТАСТАРЫНДАҒЫ АРҚАР БЕЙНЕСІНІҢ
СЕМАНТИКАЛЫҚ ТҮСІНДІРМЕСІ.....181

Ualtayeva A.S., Zheleznyakov B.A.
THE UPPER LAYERS OF ZHUANTOBE ANCIENT TOWN ACCORDING
TO NUMISMATICS.....190